

egyes mozzanatairól alig van tudomásunk. Ezeknek a problémáknak az elemzése jelentős hozzáadéka a munkának, még ha, mint a szerző maga mondja, megoldásai sokszor hipotetikus jellegűek is, és még sok tennivaló van hátra ezen a téren.

A szerző nézeteit a munka végén lévő összegzés tartalmazza. A történeti folyamat végső értelmezésében Haldon marxistának vallja magát. Felfogása persze messze esik a dogmatizmustól, s igyekszik újabb szempontokat is — pl. a mentalitáskutatást — figyelembe venni. Az összegzés arra a megállapításra jut, hogy Bizánc hetedik századi változásaira minden felszíni kontinuitás ellenére alapvetően a diszkontinuitás jellemző, vagyis nem „túlélés”, hanem az „új megszületése”. Ezzel a konklúzióval egyet is lehet érteni a gazdaság és a társadalom tekintetében. Más kérdés az, ami az emberek fejében volt, amit a „hivatalos” ideológia hirdetett, meg amit az emberek valóban hittek, „az imaginárius univerzum”. Haldon óvatosan fogalmaz: hangsúlyozza, hogy valójában minden összetevője megvolt ennek már a későantik világban, a változást csak jelenti, hogy ezen összetevők aránya, hangsúlya módosult.

A monográfia lényegesen elmélyíti az európai történelem e fordulópontjáról való ismereteinket. Végső következtetéseiről valószínűleg még tovább vitatkozik majd a kutatás, de Haldon szempontjait és érvelését minden korábbi vizsgálatnak figyelembe kell vennie.

KAPITÁNYFY ISTVÁN

Les manuscrits de Chrétien de Troyes. The Manuscripts of Chrétien de Troyes. Éd. par K. Busby — T. Nixon — A. Stones — L. Walters. 1–2. Amsterdam—Atlanta, Rodopi 1993. 503., 553.

A Rodopi kiadó gondozásában megjelent impozáns, kétkötetes munka a Chrétien de Troyes műveit tartalmazó kéziratokkal foglalkozik. A fennmaradt Chrétien-kéziratokról összefoglaló jellegű munka ez idáig egyszer látott napvilágot. Alexandre Micha 1939-ben megjelent *La tradition manuscrite de Chrétien de Troyes* című műve óta azonban több újabb kézirat került elő, idősebb volt tehát ismét a Chrétien-kéziratok problémája felé fordulni.

Jelen tanulmánykötet, amelynek ötlete évekkel ezelőtt egy kalamazoo-i (USA) konferencián született, a kéziratállomány átfogó vizsgálatára vállalkozik. A francia és angol nyelvű írások kodikológiai, paleográfai, ikonográfai szempontból vizsgálják a

Chrétien-kéziratokat. Nyugodtan nevezhetjük hiánypótlónak e könyvet, hiszen számos kérdéssel (például a kéziratok díszítése, az írástípusok) korábban alig foglalkoztak a kutatók.

Hiánypótló ez a könyv azért is, mert első ízben vállalkoztak a szakemberek arra, hogy a lehető legteljesebben mutassák be a kéziratokat fényképek segítségével. Igyekeztek minden kézitról (a töredékekről is) egy fotót közölni, az illusztrált kódexek esetében az összes illusztráció látható.

A második kötetben megtalálható az összes ma ismert kézirat kodikológiai leírása, valamint a korábbi possessorok jegyzéke.

Az elmondottakból kiderül: a könyv nem csak irodalomtörténészek, hanem művészettörténészek érdeklődésére is számot tarthat.

LÖKÖS PÉTER

Desiderius Erasmus: Ausgewählte Schriften. Hrsg. von Werner Welzig. 8 Bände. Lateinisch und deutsch. Sonderausgabe. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995.

Az utóbbi évtizedek világméretű Erasmus-reneszánsza során született kétnyelvű szövegkiadások között előkelő hely illeti meg azt a vállalkozást, melynek kötetei először 1967–1980 között egyenként láttak napvilágot, s most egy elsősorban tanulmányi célokat szolgáló kiadásban együtt is megjelentek. A válogatás természetesen nem mérhető össze a különféle XX. századi Operakiadásokkal, melyek közül a Johannes Clericus által 1703–1706 között Leidenben kiadott Opera 1961–1962-ben Hildesheimben megjelentetett hasonmása, a C. Reedijk, Jean-Claude Margolin és mások által 1969-ben megindított tekintélyes amsterdami kezdeményezés és legújabban a University of Toronto Press által kiadott *Collected Works of Erasmus* a legjelentősebbek. Werner Welzig összeállítása — bár tudományos munkákban is gyakran idézik — a kutatónak csupán elsősegélyt nyújthat, ezen túlmenően azonban a human tudományokkal foglalkozó minden egyetemi hallgató könyvespolcán ott lenne a helye.

A közel négyezer nyomtatott oldal összterjedelmű nyolc kötet összesen tizenöt művet tartalmaz, kötetenként a következő összeállításban: 1. *Epistola ad Paulum Volzium, Enchiridion militis christiani*; 2. *Moriae Encomium, Carmina selecta*; 3. *In Novum Testamentum Praefationes, Ratio*; 4. *De libero arbitrio, Hyperaspistes I*; 5. *Iulius exclusus e coelis, Institutio Principis Christiani, Querela Pacis*; 6. *Colloquia familiaria*; 7. *Ciceronianus, Adagiorum Chili-*

ades (Adagia selecta); 8. *De conscribendis epistolis*. A köteteket különböző személyek gondozták: ők írták a bevezetőt és a jegyzeteket, s rendszerint ők készítették a német fordítást is. Az 1. és a 6. kötetet Werner Welzig, a többi a kötetek sorrendjében haladva Wendelin Schmidt-Dengler, Gerhard B. Winkler, Winfried Lesowsky, Gertrud Christian, Theresia Payr és Kurt Smolak rendezte sajtó alá.

A válogatás szempontjaival bizonyára lehetne vitatkozni, az azonban kétségtelen, hogy az összeállítás az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból legjelentősebb műveket – talán az *Apothegmata* kivételével – mind tartalmazza. A válogatás Erasmus életművét mozaikszerűen, de egész életének és fejlődésének összefüggésében mutatja be, s képet ad az író, költő, filológus és teológus munkásságáról. A sorozatban a művek nem kronologikus rendben követik egymást, s az egynél több művet tartalmazó kötetekben rendszerint tartalmilag összetartozó írások kaptak helyet. A latin szövegek alapjául a lehető legjobb kritikai kiadás szolgált, s a fordításokban minél nagyobb szövegűsége törekedtek. A legszükségesebbre korlátozott jegyzetapparátusban a mértékadó kiadások kommentárjait hasznosították, a jegyzetelés módja azonban nem teljesen egységes: van olyan kötet, amelyben az auktoritálások a latin, az értelmezést segítő tárgyi jegyzetek a német szöveghez kapcsolódnak, másutt mindez a fordítás alatt kapott helyet. A szövegapparátus alapos forrástanulmányokon nyugszik, s az is előfordult, hogy a szöveggonдозók javították az alapul vett kritikai kiadás olvasatát.

A kötetek bevezetői különböző terjedelműek, de mindegyik közli az adott műre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat: összegzi a keletkezés-, a kiadás- és hatástörténetet, s indokolja a válogatás szempontjait. Egy-egy mondat gyakran több kutatógeneráció munkájának eredményeit sűríti össze. A bevezetések láthatóvá teszik az életmű eddig kevés figyelemre méltatott belső összefüggéseit, utalnak a még kiaknázatlan területekre, s megfogalmazzzák az Erasmus-kutatás új problémáit. Ezenkívül gyakran kapunk rövidebb-hosszabb eszme-, műfaj- és motívumtörténeti áttekintést, s láthatóvá válnak azok az irodalmi hagyományozódási folyamatok, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a művek értelmezéséhez.

A bevezetők egyik ismétlődő megállapítása, melynek föl nem ismeréséből korábban sok félreértés született, hogy az „irodalmi” és a „teológiai” szándék Erasmus legtöbb művében szorosan

összekapcsolódik, s eszköztára is egyszerre tudós-irodalmi és teológiai. További fontos sajátosság a művek egy részének szerkezeti egyenetlensége és a retorikai előírások szándékos figyelmen kívül hagyása, amely mind a mai napig sok gondot okoz az értelmezésben. A bizonytalan értelmezésnek további oka lehet az irodalmi előképek szerepének tisztázatlansága, amint azt például Brant *Namenschiffje* és az *Encomium* feltételezett kapcsolatáról folyó, lezáratlan vita tanúsítja. A korábban kevés figyelemre méltatott *Carminák* jelentőségét elsősorban az adja, hogy a későbbi művek témái közül több ezekben jelenik meg először, illetőleg gyakran ezek foglalják össze költői eszközökkel a korábbi művek alapgondolatát. A *Carminák* szoros kapcsolatban állnak Erasmus versfordításával, ezenkívül stilisztikai tekintetben és a XV–XVI. századi neolatin költészet fejlődése szempontjából is megkülönböztetett figyelmet érdemelnek.

Erasmus irodalmi, művészi szempontból kiemelkedő művei közül a *Colloquia familiaria* a még kelően fel nem tárt XVI. századi dialógus-irodalom ma is élő, legjelentősebb darabja. A bevezetőben Welzig számba veszi az erasmusi dialógus fő jellemzőit, így például a kezdőformulákat, a résztvevők realisztikus jellemzését, a helyhez kötöttség hiányát, a különböző társadalmi rétegekhez tartozó személyek és stíluszintek alkalmazását, a bizalmas közlések kedvelését, a párbeszédírányítás típusait és kapcsolatát a színpadi beszéddel, illetőleg cselekménnyel, valamint az antik előképek szerepét a dialógustechnika, a kerettörténetek és a motívumok területén. Fölveti a gondolatot, hogy a közös témák miatt a *Colloquiát* érdemes lenne módszeresen összevetni Montaigne hatvan évvel későbbi esszéivel, s felhívja a figyelmet arra, hogy tisztázásra vár a kortársakkal kapcsolatos polemikus, szatirikus utalások egy része. A *Colloquia* fordításának speciális problémái közül a beszélő nevek, a szójátékok és a korabeli szólások, közmondások átültetése érdemel említést.

A filológus Erasmus és a humanista műveltség terjesztőjét a válogatásban két leghíresebb ilyen jellegű műve, a *Ciceronianus* és az *Adagia* képviseli. Míg az előbbi értelmezése körül nincsenek nagyobb nézetkülönbségek, az *Adagia* különösen összetett keletkezés- és kiadástörténete ma sem tekinthető teljesen tisztázottnak. Az adagiumok folyamatos számbeli növekedése és bővítése a kommentárokkal jelzi, hogy a műfaj irodalmi lehetőségei csak idővel tudatosultak. A bővítések összehasonlító vizsgálata révén Erasmus belső hangulatváltozásai, eszmei útjának állomásai is nyomon követhetők.

Az ilyen típusú alkotások esérében az sem lehet kétséges, hogy az autonóm írói személyiség és mű mellett a jövő kutatásában a korábbiánál nagyobb hangsúlyt fog kapni Erasmusnak mint az antik, középkori és humanista irodalmi, művelődési hagyományok közvetítőjének a szerepe. Az utolsó kötetben a kor levélelméleti irodalmának kiemelkedő fontosságú és egyben legerjedelmesebb alkotása, a *De conscribendis epistolis* kapott helyet. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy a maga korában Erasmus volt az egyetlen, aki az elsősorban tanároknak szóló összeállításban az elméleti megvilágítás, a kidolgozott szövegpéldák és az anyaggyűjtés hármasságát egyaránt szem előtt tartotta. A mű hatása a levélműfajra és a szépirodalomra igen jelentős, ennek története azonban jórészt feldolgozatlan.

A színvonalas válogatás, igényes szöveggondozás és fordítás kapcsán nem hagyható említés nélkül, hogy Erasmus magyarul is olvasható műveinek száma nemzetközi összehasonlításban sem elhanyagolható, az első fordítások XVI–XVII. századi irodalomtörténetünk jelentős darabjai közé tartoznak. Ugyanakkor a fontosabb művek közül is alig néhánynak van a legszükségesebb apparátussal ellátott, korszerű magyar fordítása. A történeti fordítások hozzáférhetővé tétele mellett minél előbb kívánatos lenne összeállítani és kiadni egy, az itt bemutatott vállalkozással összevethető latin – magyar válogatást.

TÜSKÉS GÁBOR

Sabine Mödersheim: 'Domini Doctrina Coronat': Die geistliche Emblematik Daniel Cramers (1568 – 1637). Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien, Peter Lang 1994. 272. /Mikrokosmos Beiträge zur Literaturwissenschaft und Bedeutungsforschung 38./

A freiburgi egyetemen 1991-ben benyújtott disszertáció témaválasztását a későközépkori és a korajúrkori német irodalomtörténeti kutatások egyik vezető egyéniségének számító Wolfgang Harms ösztönözte, így nem tekinthető véletlennek, hogy az elkészült munka a Harms által kiadott *Mikrokosmos* sorozatban látott napvilágot. A müncheni egyetem germanisztikai intézetében 1975-ben indult sorozat ma már jóval túljár a negyvenedik kötetén, melyek közül több azóta a német irodalomtörténet klasszikusává vált, egy részük nyomán egész kutatási irányok alakultak ki, s a szerzők közül néhányan időközben maguk is professzori címet szereztek különböző német egye-

temeken. A sorozat színvonalát mutatja az is, hogy a kötetek többsége – amellet, hogy rávilágít a német irodalomtörténet egyik eleven műhelyében folyó munka problémáira, módszereire és választási lehetőségeire – újszerű témákat tárgyal, s gyakran előre jelzi a jövőben követett kutatási irányokat.

A disszertáció másik fontos ösztönzését nyilvánvalóan a vallásos jellegű irodalmi emblematika kutatásának az utóbbi évtizedben megfigyelhető fellendülése adta. A különböző felekezetek emblematikájának fő sajátosságai, az átvételek és kölcsönhatások általában ismertek, az egyes szerzők munkásságának részletes feldolgozása azonban éppen csak elkezdődött. Daniel Cramer emblematikájának jelentőségét a XVIII. századi vallásos emblematika fejlődése szempontjából a kutatás mindig is hangsúlyozta, speciális vizsgálatuk azonban hiányzott, s a szerző életrajzának, teológiai és egyéb irodalmi működésének feldolgozása is elmaradt. Az 1630-ban kiadott *Emblemata moralia nova* hasonmás kiadása ugyan már 1981-ben napvilágot látott, az *Emblemata sacra* első, 1617-es kiadásának reprintje azonban csak 1991-ben, az 1624-es kiadásé pedig 1994-ben jelent meg, ez utóbbi éppen a disszertáció szerzőjének bevezetőjével. A disszertáció egyes részletei időközben önállóan is megjelentek, s a szerző átfogó tájékozottságát a műfajban a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* Modersheim által írt „Emblem, Emblematik” szócikke is tanúsítja.

Az eszmétörténeti megközelítést filológiai módszerekkel fegyelmezetten kombináló munka első része műfajtörténeti bevezetőt, valamint Cramer életrajzának, műveinek és teológiai nézeteinek áttekintését adja. A második rész bemutatja a két emblematikakönyv eszmei, szöveges és képi forrásait, tartalmi, szerkezeti és stílusbeli sajátosságait, valamint hatástörténetét. Az életpálya említést érdemlő mozzanata, hogy Cramer a rostocki egyetemen David Chytraeustól, Wittenbergben Aegidius Hunniustól kapott meghatározó ösztönzést. 1597-től egészen haláláig a pomerániai Stettin (Szczecin) Mária-templomának prédikátoraként és egyetemi jellegű fejedelmi pedagógiumának rektoraként működött. II. Fülöp stettini udvara támogatta Cramer irodalmi, teológiai és egyháztörténeti működését, s valószínű, hogy az emblematikák nyelvi készítését is ösztönözte. Kortársai között Cramer jelentős tekintélynek örvendett, s amikor meghalt, a fölötté mondott halotti prédikáció függelékében Christoph Schultetus az elhunyt munkásságát értékelve szónoki és irodalmi tehetségét külön is megemlíttette.